

Practical Strategies of Resistance Economy in the Teachings of the Qur'an

Hassan Shirzad Kamangar¹

Abstract

Strengthening the economic infrastructure of the Islamic community requires self-sufficiency and all-round growth, in which case the country can stand up to the sanctions and threats of its enemies and maintain its security and dignity. For realization of such goals, the supreme leader of Iran has proposed resistance economy. Resistance economy has a theoretical and practical strategy in the teachings of the Qur'an. However, in this paper, two practical strategies in the field of production and consumption patterns are examined, which have not been studied so far. The study of the practical strategy of resistance economy aims to reach the view of the Holy Quran in this regard. This study has been conducted by library, documentary, and analytical method. As a result, it became clear that observing the quality of manufactured goods and diversifying production according to the needs and increasing productivity could lead to a pattern of production in a resistance economy. In addition, when the Islamic community resorts to consume goods produced within the Islamic country, avoids extravagance, wastefulness, and observes contentment and fairness in consumption, it can create a consumption pattern strategy in resistance economy.

Keywords: Practical Strategy, resistance economy, production pattern, consumption pattern.

---

1. Researcher at Research center for Qur'anic Sciences and Culture, Islamic Sciences and Culture Academy.
Shirzad4343@gmail.com.

درآمدی بر راهبردهای عملی اقتصاد مقاومتی در آموزه‌های قرآن

حسن شیرزاد کمانگر*

چکیده

استحکام زیربنای اقتصادی جامعه اسلامی به خودکفایی و رشد همه‌جانبه نیازمند است که در این صورت، کشور می‌تواند در برابر تحریم‌ها و تهدیدهای دشمنان پایدار باشد و امنیت و عزت خودش را حفظ کند. برای تحقیق چنین اهدافی، مقام معظم رهبری اقتصاد مقاومتی را مطرح کرده است. اقتصاد مقاومتی دارای راهبردی نظری و عملی در آموزه‌های قرآن است؛ ولی در این نوشتار دو راهبرد عملی آن در عرصه الگوی تولید و الگوی مصرف بررسی می‌شود که تاکنون بررسی نشده است. بررسی راهبرد عملی اقتصاد مقاومتی به هدف رسیدن به دیدگاه قرآن کریم در این زمینه است. این پژوهش با روش کتابخانه‌ای و اسنادی و تحلیلی انجام گرفته است که در نتیجه روشن گردید رعایت کیفیت کالاهای تولیدی و تنوع تولید همراه با توجه به نیازها و بالابردن بهره‌وری می‌تواند راهبرد الگوی تولید را در اقتصاد مقاومتی تحقق بخشد و روی آوری تک‌تک افراد جامعه اسلامی به مصرف کالای تولید داخل کشور اسلامی، همراه با دوری از اسراف و تبذیر و رعایت قناعت و انصاف در مصرف، می‌تواند راهبرد الگوی مصرف را در اقتصاد مقاومتی ایجاد کند.

کلیدواژه‌ها

راهبرد عملی، اقتصاد مقاومتی، الگوی تولید، الگوی مصرف.

مقدمه

جامعه توحیدی شایسته برخوردار از آسایش، آرامش و زندگی آبرومندانه در سایه ایمان و تقوا است: «وَلَوْ أَنَّ أَهْلَ الْقُرَىٰ آمَنُوا وَاتَّقَوْا لَفَتَحْنَا عَلَيْهِم بَرَكَاتٍ مِّنَ السَّمَاءِ وَالأَرْضِ؛ و اگر اهل شهرها و روستاها ایمان می‌آوردند و پروا پیشه می‌کردند، مسلماً [درهای] برکت‌هایی از آسمان و زمین را بر روی آنها می‌گشودیم» (اعراف: ۹۶). تأمین نیازهای جامعه اسلامی با الهام از تعالیم دینی با بهره‌گیری از منابع انسانی و امکانات داخلی برای استقلال همه‌جانبه و خودکفایی اقتصادی، از اساسی‌ترین اقدامات امت و دولت اسلامی برای مقاومت در برابر حوادث ناگوار، تهدیدها و تحریم‌های دشمنان به‌شمار می‌آید.

طرح شعار «نه شرقی نه غربی جمهوری اسلامی» پس از پیروزی انقلاب اسلامی، دارای جهان‌بینی خاص و راهبردی مستقل در حوزه اقتصادی و تصمیم‌گیری‌های داخلی و بین‌المللی است. چنین نگرشی با منافع نظام سلطه که خواهان ثبات تعریف‌شده در خاورمیانه برای حفظ منافع خود است، در تضاد است؛ از این‌رو نظام سلطه از آغاز پیروزی انقلاب اسلامی تاکنون از هرگونه اقدام ضد انسانی، مانند ترور شخصیت‌ها، تحمیل جنگ و حمایت همه‌جانبه از متجاوزان و مزدوران داخلی آنان، حمله به هواپیمای مسافربری، انجام کودتاها، تهدیدها و تحریم‌های مختلف علیه نظام نوپای اسلامی دریغ نورزیده است؛ بر این اساس ضرورت دارد در سیاست‌گذاری‌ها و برنامه‌ریزی‌ها در حوزه‌های مختلف از جمله حوزه اقتصادی به گونه‌ای عمل شود که کشور در برابر حوادث ناگوار، توطئه‌ها، تحریم‌ها و تهدیدات دشمن مصون باشد؛ از این‌رو رهبر معظم انقلاب، نظریه «اقتصاد مقاومتی» را در جهت حفظ استقلال، عزت‌مداری، تأثیرناپذیری از سیاست‌های قدرت‌های بزرگ و با انگیزه اهتمام به فراهم‌شدن بسترهای استحکام پایه‌های نظام اقتصادی کشور مطرح کرد.

۱. مفهوم‌شناسی

۱-۱. راهبرد

راهبرد در لغت عبارت است از: استراتژی، فن یا عمل به کارگیری منابع و برنامه‌های سازمان‌یافته در راستای دستیابی به هدف مشخص است (انوری، ۱۳۸۱، ج ۴: ص ۳۵۶۹؛ صدری، افشار و حکمی، ۱۳۸۱: ص ۶۵۶). جامع‌ترین معنای اصطلاحی راهبرد عبارت است از: علم یا

فن توسعه و به کارگیری قدرت‌های سیاسی، اقتصادی، فرهنگی و نظامی ملت به منظور تأمین حداکثر حمایت از سیاست‌های ملی و افزایش احتمالات و نتایج مطلوب برای پیروزی و تقلیل احتمال شکست (آقابخشی، ۱۳۷۶: ص ۴۱۴).

با توجه به ارتباط معنای لغوی و اصطلاحی می‌توان گفت راهبرد: برنامه‌ریزی و سیاست مدیریت منابع ملی اعم از اقتصادی، سیاسی، نظامی و بهترین امکانات برای دستیابی به حداکثر منافع ملی و رسیدن به اهداف اساسی است (گروه واژه‌گزینی، ۱۳۸۳: ص ۶۳).

۱-۲. اقتصاد

اقتصاد در لغت به معنای میانه‌روی (فیومی، ۱۴۱۴ق، ج: ۲: ص ۵۰۵)، حد وسط اسراف و تنگ‌گرفتن (فراهیدی، ۱۴۱۰ق، ج: ۵: ص ۵۵) و پایداری در مسیر (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ق: ص ۶۷۳) است. مشتقات ریشه «قصد» در قرآن، در معنای لغوی آن به کار رفته است.

با توجه به ارتباط علم اقتصاد با دانش‌های متعدد و سرعت تحول اقتصاد، ارائه تعریفی دقیق که بیانگر همه مسائل آن علم باشد و سرعت تحولات آن اقتصاد را پوشش دهد، دشوار به نظر می‌رسد (دادگر و رحمانی، ۱۳۸۰: ص ۳۴؛ مارشال، ۱۳۴۰: ص ۳)؛ با این حال تعریف‌هایی از علم اقتصاد ارائه شده است، مانند: علم اقتصاد عبارت است از مطالعه چگونگی استفاده مردم و جامعه از منابع کمیاب با مصارف متفاوت به منظور تولید کالاهای گوناگون و توزیع آنها در میان افراد و گروه‌های مختلف جامعه برای مصرف حال یا آینده (مریدی، ۱۳۷۳: ص ۶۹؛ ساموئلسن، ۱۳۷۳: ص ۳۴). تعریف دیگر این است که علم اقتصاد دانشی است که منابع تولید را مورد شناسایی قرار می‌دهد و رفتارهای بشر را به منظور کشف راه‌های توزیع عادلانه ثروت‌ها و درآمدها ارائه می‌کند (میرمعزی و قائمی‌نیا، ۱۳۹۰: ص ۲۳-۲۴).

۱-۳. مقاومت

مقاومت از ریشه «قوم» مصدر باب مفاعله است که در قرآن به کار نرفته است؛ ولی اهل لغت برای ماده اصلی و مشتقات آن، مداومت بر ایستادگی، پایداری، التزام به پیمودن مسیر حق بدون انحراف و بازگشت را ذکر کرده‌اند (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ق: ص ۶۹۲؛ فیومی،

۴۱۴ق، ج: ۲: ص ۵۲۱). مفسران از واژه مقاومت در آیاتی مانند آیه ۵۵ سوره مائده تداوم بر خواندن نماز (فخرالدین رازی، ۱۴۲۰ق، ج: ۱۲: ص ۳۸۲؛ ابن عاشور، بی تا، ج: ۵: ص ۱۳۸) و در آیه ۱۱۲ سوره هود استواری و ثبات در دین (طباطبایی، ۱۴۱۷ق، ج: ۱۱: ص ۴۸)، استمرار در حق و به دور از هرگونه انحراف را برداشت کرده‌اند (طوسی، بی تا، ج: ۶: ص ۷؛ زمخشری، ۱۴۰۷ق، ج: ۲: ص ۴۳۲).

۴-۱. اقتصاد مقاومتی

با توجه به ابتکار طرح اقتصاد مقاومتی از سوی مقام معظم رهبری، شایسته است سخنان ایشان درباره اقتصاد مقاومتی بیان گردد تا با نگاه به آنها تعریف درستی ارائه شود. ویژگی‌های اقتصاد مقاومتی در سخنان مقام معظم رهبری عبارت‌اند از: ۱. از لحاظ ساختار ظاهری، بومی و علمی برآمده از فرهنگ انقلابی و اسلامی، متناسب با وضعیت امروز و فردای ما است (حدیث ولایت، بیانات، ۱۳۹۲/۱۲/۲۰: ص ۴۷)؛ ۲. از لحاظ ساختار درونی، مقاوم (همان، ۹۲/۲/۳: ص ۷)، انعطاف‌پذیر، فرصت‌ساز، مولد، درون‌زا، پیشرو، برون‌گرا (همان، مکتوبات، ۱۳۹۲/۱۱/۴: ص ۲۹) و متناسب با منابع انسانی، طبیعی، جغرافیایی و زیرساخت‌های نرم‌افزاری و سخت‌افزاری است (همان، بیانات، ۱۳۹۳/۱/۱: ص ۳)؛ ۳. از لحاظ ساختار مدیریتی، تدبیر بلندمدت برای اقتصاد کشور (برای دوران تحریم و غیر آن) و قابل انطباق با شرایط گوناگون آن (همان، ۱۳۹۲/۱۲/۲۰: ص ۴۷)، مردم‌بنیاد، دانش‌بنیان، با رویکرد جهادی است؛ ۴. از لحاظ ساختار اهدافی، تأمین رشد پویا و بهبود شاخص‌های مقاومت اقتصادی (همان، مکتوبات، ۱۳۹۲/۱۱/۴: ص ۲۹) تأمین‌کننده اهداف نظام جمهوری اسلامی در مسائل اقتصادی (همان، بیانات، ۱۳۹۲/۱۲/۲۰: ص ۴۷)، بهترین برطرف‌کننده مشکلات آن (همان، ۱۳۹۳/۱/۱: ص ۳) عدالت‌محور و شکوفاساز و توان‌بخش در برابر حربه‌ها و دارای کمترین آسیب‌ها و اختلالات در فشارهای دشمنان است (همان، ۱۳۹۱/۰۵/۲۱: ص ۱۶).

بنابراینچه گذشت اقتصاد مقاومتی چنین تعریف می‌شود: اقتصاد مقاومتی دارای الگوی بومی و دانش‌بنیان، برآمده از فرهنگ انقلابی، اسلامی و با قابلیت اجرا با تدبیری بلندمدت و متناسب با ظرفیت‌های همیشگی است که با رویکرد جهادی، مردم‌بنیاد، انعطاف‌پذیر، فرصت‌ساز، درون‌زا، پیشرو و برون‌گرا است و شاخص‌های اقتصادی را بهبود و اهداف

اقتصادی کشور و عدالت را با ساختاری مدبرانه و مقاوم در شرایط گوناگون داخلی و خارجی، با کمترین آسیب‌ها و اختلالات تأمین می‌کند.

۲. راهبردهای عملی

آنچه در تحقق اقتصاد مقاومتی تاثیرگذار است و همه آرمان‌ها و اهداف آن را برای همگان به طور محسوس تأمین می‌کند، راهبردهای عملی است. مهم‌ترین آنها الگوی تولید و مصرف است.

۲-۱. راهبرد یکم

الگوی تولید

از نگاه قرآن انسان خلیفه خدا است: «وَ إِذْ قَالَ رَبُّكَ لِلْمَلَائِكَةِ إِنِّي جَاعِلٌ فِي الْأَرْضِ خَلِيفَةً؛ و [به یاد آر] هنگامی که پروردگارت به فرشتگان گفت: همانا من در روی زمین جانشینی قرار خواهم داد» (بقره: ۳۰). از سویی به جهت تناسب خلیفه با مستخلف‌عنه (ملاصدرا، ۱۳۶۶، ج ۲: ص ۳۰۰) محل ظهور شئون مستخلف‌عنه است (طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۱: ص ۱۱۵). انسان زمانی به خلافت خدا می‌رسد که پس از شناخت اسما، صفات و افعال الهی در حدّ توان، آنها را در خود ایجاد کند (دیلمی و آذربایجانی، ۱۳۸۰: ص ۶۶). از سوی دیگر، انسان زمینی است و نیازهای خود را از آبادانی زمین که نوعی آفرینش و تولید است، تأمین می‌کند: «هُوَ أَنشَأَكُمْ مِنَ الْأَرْضِ وَ اسْتَعْمَرَكُمْ فِيهَا؛ او شما را از زمین آفرید و شما را در آن زندگانی داد- یا شما را به آبادانی آن واداشت-» (هود: ۶۱) و تأمین نیازها و تولید از زمین نیز نیازمند الگویی متناسب با نیازهای فطری انسان است و مناسب‌ترین الگو، در کیفیت، بهره‌وری، تنوع، تأمین نیازها و منافع، فعل و آفرینش خدا است که سراسر هستی را فرا گرفته است.

۲-۱-۱. کیفیت

رعایت کیفیت در تولید از ویژگی‌های الگوی تولید در اقتصاد مقاومتی است که با جلب اعتماد و رضایت روزافزون مشتریان داخلی و خارجی و جذب سرمایه‌ها در داخل

کشور، بسترهای مناسبی را برای سرمایه‌گذاری و استحکام بناهای اقتصادی، توسعه اشتغال و تولیدات، فراهم می‌کند و تحقق اقتصاد مقاومتی را سرعت می‌بخشد؛ چنان‌که کشور آلمان توانست در طول چهل سال با ارتقای کیفیت تولید و افزایش آن، به گونه‌ای پیشرفت کند که در سال ۱۸۸۷ به بعد برچسب آلمان نشان مرغوبیت کالا در جهان به شمار برود و این بیانگر برنشدن محصولات آلمانی در سطح دنیا بود (بهرامی، ۱۳۹۶: ص ۱۳). کشور هند نیز توانست با اقدامات مؤثر خود در ارتقای کیفیت محصولات صنایع کوچک، تأثیر قابل توجهی بر قدرت صادراتی محصولات خود داشته باشد (همان: ص ۶۹).

اهمیت رعایت کیفیت به گونه‌ای است که قرآن کریم تولید صورت گرفته از سوی خداوند را با واژه «اتقن» «صُنِعَ اللَّهُ الَّذِي أَتَقَنَ كُلَّ شَيْءٍ» (نمل: ۸۸) و «احسن» «أَحْسَنُ الْخَالِقِينَ» (مؤمن: ۱۴) بیان کرده و محصول تولیدی زنبور عسل را از نشانه‌های خداوند برای اهل فکر دانسته است: «وَأَوْحَىٰ رُبُّكَ إِلَى النَّحْلِ ... يَخْرُجُ مِنْ بُطُونِهَا شَرَابٌ مُّخْتَلِفٌ أَلْوَانُهُ فِيهِ شِفَاءٌ لِلنَّاسِ إِنَّ فِي ذَٰلِكَ لَآيَةً لِّقَوْمٍ يَتَفَكَّرُونَ» (نحل: ۶۸-۶۹). از نکات برجسته در تولید زنبور عسل ساخت خانه‌های شش ضلعی است که با نقشه حساب شده، زوایای دقیق و یکسان در کوه‌ها، لابه‌لای صخره‌ها، شاخه‌های درختان و بر فراز داربست‌ها صورت می‌گیرد (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ج ۱۱: ص ۲۹۸-۲۹۹).

روایات نیز بر کیفیت تولید و استواری کار تأکید کرده است؛ چنان‌که پیامبر اکرم ﷺ تأکید می‌کند خداوند دوست دارد هر یک از مسلمانان کار خود را استوار انجام دهد (متقی هندی، ۱۴۰۹ق، ج ۳: ص ۹۰۷). امام علی ﷺ کیفیت کار را دلیل رشد عقل و موجب برکت عمر (لیثی واسطی، ۱۳۷۶: ص ۱۹۵) و کوتاهی در آن را موجب اندوه می‌داند (صبحی صالح، ۱۴۱۴ق: حکمت ۱۲۷). رهبر معظم انقلاب در تبیین حدیث پیامبر ﷺ اظهار می‌کند: «ما باید کاری کنیم که کالای ایرانی به‌عنوان یک کالای محکم، مطلوب، زیبا، همراه با سلیقه و بادوام در ذهن مصرف‌کننده ایرانی و غیرایرانی باقی بماند. ما باید همتان را بر این قرار بدهیم: ایجاد محصول بادوام، زیبا و فاخر... کالای ساخت داخل بایستی قانع‌کننده باشد؛ بایستی دوامش، استحکامش، مرغوبیتش جوری باشد که مشتری را قانع کند» (حدیث ولایت، بیانات، ج ۲۸: ص ۷) ایشان رعایت کیفیت در تولید را موجب آبادی، سرفرازی جامعه، تسلیم‌نشدن در برابر دشمن، بی‌نیازی از آنان و نیک‌نامی جامعه و کشور دانسته است (همان،

۱۳۷۶/۰۲/۱۰: ۶).

۲-۱-۲. بهره‌وری

بهره‌وری عبارت است از استفاده بهینه از زمان، امکانات، سرمایه و دیگر نهاده‌های موجود در راستای تحقق اهداف سازمان. بهره‌وری از شاخه‌های نو و کارآمد علم اقتصاد است (اورعی، ۱۳۷۸: ص ۷). اقتصاددانان حیات و بقای اقتصادی کشورها را به توانایی مستمر در کسب تولید بهینه در ازای هر واحد ستاده، وابسته می‌دانند. امروز ارتقای بهره‌وری، اولویت ملی تمامی کشورها است (همان: ص ۱) و افزایش رشد اقتصادی، استفاده بهینه از منابع، افزایش قدرت رقابت اقتصادی، افزایش کارایی، ایجاد امنیت شغلی، کاهش هزینه‌ها، افزایش سودآوری و افزایش توان تولید... را به همراه دارد (نک: همان: ص ۳) و دارای شاخص‌هایی مانند بهره‌وری نیروی کار، مواد، سرمایه و انرژی است (همان: ص ۱۹).

فرصت‌ها خیلی زود می‌روند، مهم آن است که از آنها با مدیریت درست به بهترین شکل استفاده شود. امام علی علیه السلام می‌فرماید: «الْفُرْصَةُ تَمُرُّ مَرَّ السَّحَابِ؛ فرصت‌ها مانند ابرها می‌گذرند» (ورام، ۱۴۱۰ق: ص ۴۲)؛ پس پیش از آنکه مایه پند و عبرت (همان: ص ۶۱) یا سبب اندوه و غصه شوند (صبحی صالح، ۱۴۱۴ق: ص ۴۹۰) بایسته است از آنها استفاده شود.

بهره‌وری در کاهش هزینه‌ها و استفاده بهتر و بیشتر از سرمایه‌ها، مورد توجه همه کشورهای پیشرفته است. بخش مهمی از رشد اقتصادی فرانسه طی دهه‌های اخیر از طریق ارتقای بهره‌وری نیروی کار بوده است، به گونه‌ای که شاخص بهره‌وری در فرانسه از حدود ۲۰ واحد در سال ۱۹۵۰ به بیش از ۱۱۲ واحد در سال ۲۰۱۵ رسید و یک رشد تقریباً مداوم را داشت. فرهنگ کار، به خصوص نپرداختن به امور غیرکاری در زمان کار، یکی از عوامل اصلی بالابودن بهره‌وری در این کشور دانسته می‌شود و برنامه‌های دولتی برای آموزش و ارتقای مهارت نیروی کار، نقش مهمی داشته است (بهرامی، ۱۳۹۶: ص ۶۰-۶۱). همان‌طوری که در انگلیس یکی از اقدامات مهم صورت گرفته برای تقویت بهره‌وری نیروی کار، توسعه آموزش رایگان و تقویت آموزش‌های فنی و حرفه‌ای برای جوانان بوده است (همان: ص ۷۷).

امام علی علیه السلام می‌فرماید: در فراگیری علوم همچون زنبور عسل باشید که از گیاهان

بهترینش را می خورد که در نتیجه دو گوهر ارزشمند از آن پدید می آید: یکی عسل که شفای دردهای مردم است و دیگری موم که از آن برای روشنایی استفاده می شود (لیثی واسطی، ۱۳۷۶: ص ۲۴۳). گرچه کلام امام علیه السلام درباره کیفیت فراگیری دانش مفید است، مثال آن حضرت به زنبور عسل که از گیاهان بهترینش را می خورد و دو گوهر ارزشمند را پدید می آورد، بیانگر نقش افزایش بهره‌وری در فراگیری دانش است که به وسیله آن می توان برای افزایش بهره‌وری هر محصولی از بهترین مواد استفاده کرد.

رهبر معظم انقلاب به سرمایه‌گذاران درباره تلاش حداکثری برای استفاده از سرمایه در راستای کاهش هزینه‌های تولید سفارش و به اجتناب از بی‌تدبیری‌ها و بی‌سیاستی‌ها که موجب افزایش هزینه تولید شده است تأکید می کند (حدیث ولایت، بیانات، ۱۳۹۳/۰۱/۰۱: ص ۳) ایشان فرمودند: «صاحبان سرمایه و نیروی کار که تولیدگر هستند... بهره‌وری را افزایش بدهند (پایگاه اطلاع‌رسانی مقام معظم رهبری، سخنرانی سال ۱۳۹۲) و تولیدکننده ما... سعی کند ... هزینه تولید را کم کند، کیفیت را بالا ببرد؛ این می شود بهبود بهره‌وری» (همان: ۱۳۹۳).

آنچه در تأمین نیازها اهمیت دارد رعایت بهره‌وری و به‌کارگیری درست سرمایه‌های زمینی است. قرآن با دعوت به تفکر به ما می آموزد که خداوند از آب بی‌رنگ و زمین واحد، هزاران رنگ می آفریند و در تأمین منافع و نیازهای بشر گل‌ها، میوه‌ها، درختان و سبزی‌های مختلف و رنگارنگ می رویند. «أَلَمْ تَرَ أَنَّ الْحَيَاةَ الدُّنْيَا كَمَا إِذَا انزَلْنَاهُ مِنَ السَّمَاءِ فَاخْتَلَطَ بِهِ نَبَاتُ الْأَرْضِ مِمَّا يَأْكُلُ النَّاسُ وَالْأَنْعَامُ حَتَّىٰ إِذَا أَخَذَتِ الْأَرْضُ زُخْرُفَهَا وَازْبَيَّتْ ... كَذَلِكَ نُفَصِّلُ الْآيَاتِ لِقَوْمٍ يَتَفَكَّرُونَ؛ جز این نیست که مثل - وصف - زندگی این جهان مانند آبی است که از آسمان فروفرستاده‌ایم؛ پس رستنی‌های زمین از آنچه مردم و چارپایان می خورند به آن درآمیخت [و رویند] تا چون زمین آرایش خود [از شکوفه‌ها و گل‌ها] فراگرفت و آراسته شد ... این چنین آیات را برای گروهی که می‌اندیشند، به تفصیل بیان می‌کنیم» (یونس: ۲۴). نیز از اینکه قرآن از عسل تعبیر به شفا برای مردم کرده و آن را از نشانه‌های خدا برای متفکران دانسته است، می توان افزایش بهره‌وری را برداشت کرد: «...فِيهِ شِفَاءٌ لِلنَّاسِ إِنَّ فِي ذَلِكُمْ لَآيَةً لِّقَوْمٍ يَتَفَكَّرُونَ» (نحل: ۶۸-۶۹). چنان‌که به وسیله پژوهش‌های صورت گرفته معلوم شده است عسل هرگز فاسد نمی‌شود، خواص درمانی و دارویی

گیاهان را کاملاً داراست و دارای ویتامین‌های معدنی است (خدادادی، ۱۳۹۲: ص ۲۸-۳۷) و افزون بر جذب سریع از خون و نیروبخشی فوق‌العاده، از ایجاد عفونت در معده و روده جلوگیری می‌کند (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ج ۱: ص ۳۰۳-۳۰۲).

بنابر آنچه گذشت ضرورت دارد برای تحقق اقتصاد مقاومتی، اقداماتی برای چگونگی استفاده از امکانات کشور صورت گیرد تا فضای اقتصادی کشور در عرصه‌های تولیدی به سوی بهره‌وری در کاهش هزینه‌ها و افزایش آن حرکت کند.

۳-۱-۲. تنوع

تنوع در محصولات تولیدی از لحاظ اندازه، رنگ، شکل، مزه، خواص و امکانات، کاری پرجاذبه و هماهنگ با طبع و ذوق بشر است که می‌تواند یکی از ویژگی‌های تولید در اقتصاد مقاومتی باشد و اهمیت نیاز به آن را با نگاهی به قرآن می‌توان دریافت کرد. خداوند آنچه را مورد نیاز انسان و حیوانات است، با تنوع رنگ‌ها تولید کرده و آنها را از نشانه‌های خود برای گروه پندپذیر دانسته است (فاطر: ۲۸؛ نحل: ۱۳)؛ حتی همه مسائل مورد توجه انسان را در آفرینش رعایت کرده است: «وَ خَلَقَ كُلَّ شَيْءٍ فَقَدَرَهُ تَقْدِيرًا؛ وَ هَرَّ شَيْءٍ رَا بِيَا فَرِيدٍ وَ اَن رَا اَنْدَاةً نَهَادَ، اَنْدَاةً اَي دَرَسْت وَ تَمَام» (فرقان: ۲). «قَدَرَهُ» یعنی خداوند هر چیزی را که آفرید، طول، عرض، رنگ و دیگر صفات و مدت بقای آنها را اندازه‌گیری کرده است (طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۷: ص ۲۵۲). نیز قرآن کریم به تنوع در مزه‌ها اشاره کرده است (نک: یونس: ۲۴؛ رعد: ۴؛ ابراهیم: ۳۲) و از سویی انسان‌ها را به تفکر در تنوع رنگ‌ها و طعم‌ها در نوشیدنی عسل تولیدشده به وسیله زنبور عسل تشویق کرده است (نک: نحل: ۶۹). تفکر در امور یادشده می‌تواند انسان را که خلیفه خدا در زمین است، به این حقیقت رهنمون کند که در تصرف در طبیعت و تولید نیازمندی‌های خود، به تنوع نیز توجه داشته باشد.

۴-۱-۲. نوآوری

نوآوری سبب افزایش تولید از طریق افزایش توان تولید افراد و منجر به رشد اقتصادی می‌شود (نصیری اقدم، ۱۳۹۰: ص ۱۶۱). پژوهش‌های جدید نشان می‌دهد ابداعات و اختراعات، محصول یک نظام ملی است که از آن به‌عنوان نظام ملی نوآوری یاد می‌شود و

درب‌گیرنده زیرساخت‌های عمومی و صنعتی و پیوند میان آنها است محصول آن، ابداعات و اختراعات است و کشورهایی که توانسته‌اند به خوبی و با تناسب اجزا را کنار هم فراهم آورند، به رشد شتابان نوآوری و به تبع آن، رشد شتابان اقتصادی دست یافته‌اند (همان: ص ۱۸۰).

قرآن از آفرینش تولیدات نو و بدون سابقه به «بدیع» (بقره: ۱۱۷) تعبیر کرده و ساخت سرای زیبای بلورین به دست سلیمان (نمل: ۴۴)، زره به دست داوود (انبیاء: ۸۰)، ذخیره‌سازی غلات با خوشه و غلاف به دستور یوسف (یوسف: ۴۷) و ساخت سد به فرمان ذوالقرنین (کهف: ۹۴-۹۷) را از ابتکارات آنان دانسته است (طبری، ۱۴۱۲ق، ج ۷: ص ۳۰۱؛ طوسی، ۱۳۸۷، ج ۶، ص ۱۴۹).

مقام معظم رهبری، کار خستگی‌ناپذیر و ابتکار و نوآوری را برای نجات کشور لازم دانسته (حدیث ولایت، بیانات: ۱۳۷۷/۰۷/۱۵) و کارآفرینان را به استمرار نوآوری و ابتکار در تولیدات داخلی سفارش کرده (همان: ۱۳۹۸/۰۶/۱۶) و خواهان نوآوری در همه بخش‌ها شده و مسئولان را در کار و در عرصه فعالیت خود موظف به نوآوری کرده است، به طوری که نوآوری فضای کشور را فرا گیرد (همان: ۱۳۸۷/۱۰/۱۷).

پس باید گفت ضرورت است در تحقق اقتصاد مقاومتی، برنامه‌ریزی‌ها و حمایت‌های تشویقی از سوی دولت صورت گیرد تا فضای تولیدی کشور به سوی اختراعات و نوآوری‌ها و ایجاد رقابت در آنها حرکت کند و زمینه‌های درآمدزایی و ایجاد اشتغال هرچه بیشتر فراهم گردد.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
رتال جامع علوم انسانی

۵-۱-۲. تأمین نیازها

الگوی تولید در اقتصاد مقاومتی باید بر اساس نیازها و منافع مردم باشد. قرآن در آیات ۱۲ و ۱۳ سوره سبأ جریان کار نیروهای سلیمان را در راستای خواسته‌ها و نیازهای او برشمرد و در آیات ۷۱-۷۳ سوره یس، از تأمین نیازها و منافع انسان به «...خلقنا لهم... وذلننا لهم... ولهم فیها منافع...» تعبیر کرده است. تأمین نیازهای اساسی امت اسلام از سوی خودشان افزون بر آنکه در راستای عزت مسلمانان است، زمینه‌های طمع بیگانگان برای نفوذ و تسلط بر جامعه ایمانی را از بین می‌برد.

در اصل ۴۳ قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران نیز، بر تأمین نیازهای اساسی در حد خودکفایی و رهایی از وابستگی اقتصادی و جلوگیری از سلطه اقتصادی بیگانه بر کشور، تأکید شده است (وکیل، ۱۳۸۳: ص ۱۴۰-۱۴۱).

امام خمینی علیه السلام نیز بر تأمین نیازهای کشور از منابع داخلی تأکید کرده، می‌فرماید: «ما باید خودکفا بشویم... اقتصادمان وابسته بشود استقلال نداریم» (خمینی، ۱۳۸۹، ج ۱۰: ص ۴۳۸-۴۳۹). ایشان مقابله با هجوم اقتصادی دشمن را وظیفه شرعی دانسته، می‌فرماید: «هر که از هر کاری می‌آید، راجع به اقتصاد باید بکند... ما باید کوشش کنیم و اقتصاد خودمان را خودمان اداره بکنیم» (همان، ج ۱۱: ص ۴۲۵-۴۲۶). همان‌طوری که رهبر معظم انقلاب درباره بایسته‌های تأمین نیازهای اقتصادی کشور و مردم بیان می‌کند: «بدون اینکه کشور یک اقتصاد قوی داشته باشد، اینها به دست نمی‌آید. نیاز ما اقتصاد قوی، تولید قوی، همراه با مدیریت قوی است؛ نیازمان این است... این چیزها را باید تأمین کنیم... و می‌توانیم تأمین کنیم» (پایگاه اطلاع‌رسانی دفتر مقام معظم رهبری، سخنرانی ۱۳۹۶).

۶-۱-۲. تطبیق بر احکام اسلامی

از آنجا که از دیدگاه اسلام هدف وسیله را توجیه نمی‌کند، نمی‌توان به بهانه تحقق اقتصاد مقاومتی احکام اسلامی را نادیده گرفت؛ بنابراین باید هر تولیدی از آغاز تا پایان، به‌طور دقیق با احکام فقهی اسلامی، قوانین جمهوری اسلامی و مصلحت جامعه دینی منطبق باشد. در قرآن کریم درباره آشامیدنی‌ها و خوراکی‌های حلال از تعبیر «كُلُوا وَ اشْرَبُوا» (بقره: ۱۸۷) و «طیبات» (بقره: ۱۷۲) و درباره خوراکی‌های حرام و آلوده از تعبیر «حَرَمَ» (بقره: ۱۷۳) و «حُرْمَت» (مائده: ۳) و «رجس» (مائده: ۹۰) استفاده شده است.

فلسفه مطابقت تولیدات با احکام اسلام تأمین سلامت جسم، منفعت و مصلحت مردم و جلوگیری از ضرر و فساد است (صدوق، ۱۴۰۶ق: ص ۲۵۴)؛ چنان‌که امام علی علیه السلام نیکوترین صنعت و کارها (خواه تولیدی یا خدماتی) را آن می‌داند که مطابق شریعت باشد (لیثی واسطی، ۱۳۷۶: ص ۱۱۸) و بی‌توجهی به آن را سبب افتادن در مسیر درآمدهای نامشروع (صبحی صالح، ۱۴۱۴ق: ص ۴۹۵) و اثر منفی در نسل‌ها و بد فرجامی می‌داند (کلینی، ۱۴۲۹ق، ج ۵: ص ۱۲۵). چنان‌که رهبر معظم انقلاب می‌فرماید: «دو چیز را با هم نباید مخلوط کرد،

یکی تولید ثروت است. کسی فعالیت کند به شکل صحیحی ثروت تولید کند. یکی ... نحوه استفاده است.... مصرف او، مصرف نامطلوبی از نظر شرع نباشد» (پایگاه اطلاع‌رسانی دفتر مقام معظم رهبری، سخنرانی ۱۲ آذر ۱۳۸۹).

۷-۱-۲. تقویت تعاون و رقابت

نکاتی که به‌عنوان الگوهای تولید در اقتصاد مقاومتی مطرح شد، در جایگاه خود تأثیرگذار است، ولی چیزی که می‌توان آن را موتور حرکت آنها برشمرد، ایجاد فضای تعاون و رقابت در حوزه‌های تولید و گسترش بخش خصوصی است که در ارتقای کمی و کیفی تولیدات و سرعت‌بخشی تحقق اقتصاد مقاومتی خواهد داشت.

از آنجا که امت اسلامی، امت واحد است (انبیاء: ۹۲) و مؤمنان برادر یکدیگرند (حجرات: ۱۰) قرآن به اصل تعاون و همکاری در نیکی میان آنان «تَعَاوَنُوا عَلَى الْبِرِّ وَ التَّقْوَى» (مانده: ۲)، سفارش کرده است. تعاون و همکاری سراسر مسائل اجتماعی، حقوقی، اخلاقی و سیاسی را دربرمی‌گیرد. بر اساس این اصل، مسلمانان موظف‌اند در کارهای نیک تعاون و همکاری کنند؛ ولی همکاری در اهداف باطل و اعمال نادرست «وَلَا تَعَاوَنُوا عَلَى الْإِثْمِ وَ الْعُدْوَانِ» (همان) ممنوع است؛ به‌این ترتیب تعاون و همکاری باید در دعوت به نیکی‌ها و در مبارزه با بدی‌ها انجام گیرد. در فقه اسلامی از این قانون در مسائل حقوقی استفاده شده و آن دسته از معاملات و قراردادهای تجاری که جنبه کمک به گناه دارد، تحریم شده است، مانند فروختن انگور به هدف شراب‌سازی یا فروختن اسلحه به دشمنان حق و عدالت و یا اجاره دادن محل کسب و کار برای معاملات نامشروع و اعمال خلاف شرع (مقدس اردبیلی، بی‌تا: ص ۲۹۸؛ کاظمی، ۱۳۶۵، ج ۲: ص ۲۸۴-۲۸۵). طبق روایات محبوب‌ترین انسان نزد خداوند، کسی است که به مردم، نفع رساند و آنان را خشنود سازد (حر عاملی، ۱۴۰۹ق، ج ۱۶: ص ۳۴۱). نیز از افراد دارای روحیه تعاون به محبوب‌ترین خلق نزد خدا یاد شده است (همان، ج ۱۶: ص ۳۴۱-۳۴۵).

بنابراینچه گذشت می‌توان قلمرو تعاون را علاوه در نیکی‌ها و مبارزه با بدی‌ها به حوزه اقتصادی و ایجاد رقابت در ارتقای کمی و کیفی در همه عرصه‌های تولیدی، برای سرعت‌بخشی تحقق اقتصاد مقاومتی سرایت داد. چنان‌که گفته شد مصداق کامل تعاون و

رقابت در رفتارهای اقتصادی که به انگیزه خیرخواهانه انجام می‌شود، در خیرات است و اسلام می‌خواهد این گونه رفتارها در جامعه نهادینه شوند (میرمعزی، ۱۳۹۰: ص ۴۳۰)؛ پس تحقق اقتصاد مقاومتی می‌تواند از مصادیق «بِرِّ» و نیکی باشد؛ چراکه استقلال، خودکفایی اقتصادی و اقتدار کشور را فراهم می‌کند و جامعه ایمانی را در برابر حوادث ناگوار به‌خصوص از هر گونه توطئه‌ها، تهدیدها و تحریم‌های دشمنان، با عزت و کرامت، مصونیت می‌بخشد؛ پس بر دولتمردان و کارگزاران نظام ضرورت دارد با اقدامات قانونی و کمک‌های مادی و معنوی همراه با نظارت‌های دقیق و برنامه‌های حساب‌شده، فضای تولیدی کشور را مطابق با اصل ۴۴ قانون اساسی به بخش خصوصی واگذار کنند و با تشویق‌های مناسب، در این عرصه جهاد اقتصادی، روحیه جهادی و همت بلند را در رقابت و تعاون فراهم سازند.

۲-۲. راهبرد دوم: الگوی مصرف

الگوی مصرف از مسائل مهم و سکوی پیشرفت هر کشوری است و کشورهایمانند چین (بهرامی، ۱۳۹۶: ص ۷۴) استرالیا (همان: ص ۶۵) و انگلیس (همان: ص ۷۶) با دارا بودن الگوی مصرف به پیشرفت رسیده‌اند. مقام معظم رهبری در ابلاغیه سیاست الگوی مصرف، انقلاب مدیریتی در سطح کلان کشور را ترسیم کرده و هر کدام از بندهای آن بیانگر محوری از انقلاب مدیریتی کلان کشور است (همان: ص ۱۰۸).

ایران در مصارف خانگی، مشاغل خدماتی و تجاری، بلکه در پالایشگاه‌ها، نیروگاه‌ها، خطوط انتقال برق، لوله‌های آب، واحدهای تولیدی و خودروها، در مقایسه با استاندارد جهانی در سطح قابل قبولی نیست. مصرف آب در ایران هفتاد درصد بیشتر از الگوی جهانی، در مصرف گاز رتبه سوم جهان، در مصرف برق، سه برابر میانگین جهانی در مصرف سرانه انرژی به ازای هر نفر بیش از پنج برابر مصرف سرانه کشوری مانند اندونزی با ۲۲۵ میلیون نفر جمعیت، دو برابر چین با بیش از یک میلیارد و ۳۰۰ میلیون نفر جمعیت و چهار برابر کشور هند با یک میلیارد و ۱۲۲ میلیون نفر جمعیت است (روزنامه همشهری، ۱۳۸۸/۰۲/۰۶، بخش اقتصاد، اقتصاد ایران).

علاوه بر اینها گفته شد سرانه مصرف شکر ایرانیان بین ۲۱ تا ۲۴ کیلوگرم است؛

در حالی که میانگین جهانی آن، فقط پنج کیلوگرم است. این یعنی ایرانیان پنج برابر مردم جهان از شکر استفاده می‌کنند. ایرانیان علاوه بر شکر، در نمک هم زیاده‌روی می‌کنند. سازمان جهانی بهداشت، میانگین مصرف نمک را برای هر فرد در جهان، ده گرم عنوان کرده است؛ اما ایرانیان دو تا سه برابر بیشتر نمک مصرف می‌کنند. میزان مصرف نان در ایران رقم خیره‌کننده‌ای دارد. سرانه مصرف نان هر ایرانی در سال در حالی ۱۶۰ کیلوگرم است که این آمار در جهان فقط ۲۵ کیلوگرم است. در واقع ایرانیان شش برابر آمار جهانی نان می‌خورند و از این لحاظ در صدر جهان قرار دارند. ایرانیان در نوشیدن مضرترین نوشیدنی جهان نیز با اقتدار در صدر ایستاده‌اند. مصرف سرانه نوشابه در کشور ما ۴۲ لیتر است؛ در حالی که مردم جهان به‌زور ده لیتر نوشابه در سال می‌خورند (روزنامه اقتصادی آسیا، شنبه ۱۳۹۸/۰۶/۰۹).

با وجود چنین آماری از چگونگی و میزان مصرف در کشور، اگر تولیدات کشور از لحاظ کمی و کیفی به استاندارد بین‌المللی برسد، ولی در حوزه مصرف، دارای الگویی مناسب با اقتصاد مقاومتی نباشد، در دستیابی به اهداف موفقیت‌چندانی نخواهد داشت؛ از این رو به مهم‌ترین راهبردهای الگوی مصرف اشاره می‌شود.

۱-۲-۲. گرایش به مصرف کالای داخلی

گرایش مردم و کارگزاران نظام به مصرف کالای داخلی از راهبردهای مهم تحقق اقتصاد مقاومتی است. چنین گرایشی مورد توجه همه کشورهای پیشرفته دنیا بوده و می‌باشد؛ چنان‌که فرهنگ مصرف چینی‌ها در راستای تقویت تولید ملی کشورشان است (بهرامی، ۱۳۹۶: ص ۷۴). سیاست‌های اقتصادی انگلستان در سده شانزدهم میلادی نمونه بارز حمایت از تولیدات داخلی است و مردم انگلستان نیز با تعصبی خاص به دنبال خرید کالاهای انگلیسی و شکوفایی اقتصاد و رشد صنایع داخلی خود هستند (همان: ص ۷۵). فرانسوی‌ها برای حمایت از تولید ملی و اشتغال در کشورشان حاضرند کالاهای فرانسوی را با قیمت بالاتری خریداری کنند تا زمینه مناسب را برای پیشرفت تولید ملی خود فراهم کنند (همان: ص ۶۲)؛ همان‌طوری که مهاتما گاندی رهبر کشور هندوستان به جای استفاده از پارچه‌های انگلیسی، پارچه دستباف هندی را بر تن کرد و اقدام ساده او تبدیل به موجی

ملی و یکی از جنبش‌های معروف در زمینه حمایت از تولیدات داخلی در هند گردید و نساجی انگلیسی را به سوی ورشکستگی کشاند و کار به جایی رسید که هندیان و بازرگانان ثروتمند از خانه‌ها و انبارهایشان تمام پارچه‌ها خارجی را بیرون آورده، آتش زدند و هیچ کس تصور نمی‌کرد کشور هند تا سال ۲۰۱۵ با تولید ملی به ارزش حدود هشت هزار میلیارد دلار در رتبه سوم جهان قرار داشته باشد (همان: ص ۶۶-۶۷).

بی‌تردید اگر جامعه اعم از روستایی و شهری به خصوص دولتمردان و کارگزاران نظام، کالای مورد نیاز خود را از تولیدات با کیفیت داخل کشور تهیه و مصرف کنند، افزون بر کمک به پیشرفت اقتصادی کشور و تحقق اقتصاد مقاومتی، بزرگ‌ترین پشتیبان روحی و مادی کارآفرینان، فعالان اقتصادی و کارگران زحمتکش خواهند بود.

حاکمان و کارگزاران نظام نیز در خرید کالای داخلی و مصرف آن در سطوح اداری و زندگی شخصی خود، باید الگوی مردم باشند؛ چون «الناس علی دین ملوکهم» (اربلی، ۱۳۸۱ق، ج ۲: ص ۲۱). آنان نیز در این زمینه از امام علی علیه السلام باید الگو بگیرند که می‌فرماید: «آگاه باش هر پیروی را امامی است که از او پیروی می‌کند... سوگند به خدا من از دنیای شما طلا و نقره‌ای نیندوخته و از غنیمت‌های آن چیزی ذخیره نکرده‌ام... هیئات که هوای نفس بر من چیره گردد... آیا به همین رضایت دهم که مرا امیرالمؤمنین خوانند و در تلخی‌های روزگار با مردم شریک نباشم و در سختی زندگی الگوی آنان نگردم؟» (دستی، ۱۳۸۳، نامه ۴۵، ص ۵۵۳-۵۵۵).

مقام معظم رهبری خطاب به دولتمردان درباره اهمیت مصرف تولیدات داخلی می‌گویند: «اگر چیز جدیدی خریده می‌شود... سعی کنید همه‌اش از داخل باشد؛ اصرار بر این داشته باشید... اصلاً ممنوع کنید و بگویید هیچ کس حق ندارد در این وزارتخانه جنس خارجی مصرف کند» (همان: ص ۲۹) و «همه دستگاه‌های دولتی توجه داشته باشند، دستگاه‌های حاکمیتی، مربوط به قوای سه‌گانه سعی کنند هیچ تولید غیرایرانی را مصرف نکنند؛ همت را بر این بگذارند» (همان: ص ۱۸).

رهبر معظم انقلاب خرید کالای خارجی را ریختن پول در جیب کارگر خارجی، به زیان کارگر داخلی (حدیث ولایت، بیانات، ۱۳۹۰، ج ۲۸: ص ۷۰) و خرید جنس داخلی را ایجاد اشتغال و وادار کردن کارگر ایرانی به افزایش ابتکار و ثروت ملی می‌داند (همان، ۱۳۹۳:

ص ۳) و از مردم می‌خواهد مصرف تولید داخلی را بر مصرف کالاهای خارجی ترجیح دهند و راه مصرف کالاهای خارجی را ببندند (بیانات، ۱۳۹۱، ج ۲۸: ص ۱۸) بنابراین مصرف تولیدات داخلی را جهاد اقتصادی دانسته‌اند (همان، ۱۳۹۰: ص ۷).

۲-۲-۲. اجتناب از اسراف

اسراف به معنای تجاوز از حد در هر کاری (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ق: ص ۴۰۷) اعم از اتلاف هر چیز قابل استفاده، بدون استفاده گذاشتن سرمایه، مصرف چیزی به گونه‌ای که فایده مادی یا معنوی به بار نیوردد، مصرف بیش از میزان درآمد، شأن و افزون بر نیاز، و مصرف سرمایه در راه گناه است (مرکز فرهنگ و معارف قرآن، ۱۳۸۹، ج ۳: ص ۲۰۶-۲۰۷).

قرآن کریم از همه موارد یادشده نهی کرده و آن را عامل محرومیت از محبت خدا برشمرده است (نساء: ۶؛ انعام: ۱۴۱)؛ هرچند مقدار محرومیت از محبت الهی به نوع و میزان اسراف بستگی دارد (ابن عاشور، بی تا، ج ۸: ص ۱۲۳). افزون بر آن، آیات شامل کسانی که زمینه اسراف را برای دیگران مهیا می‌کنند نیز می‌شوند (صادقی، ۱۳۶۵: ج ۸، ۹ و ۸۵). در روایات نیز فقر اقتصادی پیامد اسراف دانسته شده است (ر.ک: حرعاملی، ۱۴۰۹ق: ج ۱۵: ص ۲۵۸) و نشانه‌های اسراف کننده رعایت نکردن شأن خود در خرید، پوشیدنی و خوراکی، معرفی شده است (ر.ک: عروسی حویزی، ۱۴۱۵ق: ج ۱: ص ۷۷۲).

مقام معظم رهبری با تمسک به حدیث «کونوا دُعاةً للناس بغيرِ السِّتِّکُمْ» (مجلسی، ۱۴۱۰ق: ج ۶۷: ص ۳۰۳) و اینکه الگوی مصرف باید عاقلانه، مدبرانه و اسلامی باشد فرمودند: «مسئله‌ی اصلاح الگوی مصرف است، مسئله صرفه‌جویی، پرهیز از ریخت‌وپاش، پرهیز از اسراف، پرهیز از هزینه‌گردهای زائد...، مسئولان نه فقط در زندگی‌های شخصی خودشان [بلکه] در درجه اول و در حوزه مأموریت خودشان باید به جد از ریخت‌وپاش پرهیز کنند. اگر چنانچه این شد... آن وقت این روحیه،... سرریز خواهد شد به مردم...» (حدیث ولایت، بیانات، ج ۲۸: ص ۴۷). ایشان در بیانی دیگر مصرف را رکن عمده اقتصاد یک ملت دانسته و مصرف درست، خوب و دور از اسراف و تبذیر را جهاد اقتصادی برای همگان دانسته‌اند (همان، ۱۳۹۰: ص ۳).

۳-۲-۲. اجتناب از تبذیر

تبذیر به معنای دورریختن یا پاشیدن بذر در مکان نامساعد به روش نادرست است و با بی‌نظمی و بی‌برنامگی همراه است (مصطفوی، ۱۳۶۰، ج ۱: ص ۲۳۸). تفاوت آن با اسراف این است که اسراف شامل هر گونه انحراف (اعتقادی، اخلاقی، اجتماعی، اقتصادی و ...) می‌شود (فخرالدین رازی، ۱۴۲۰ق، ج ۹: ص ۲۸)؛ اما تبذیر، بیشتر در امور مالی و اقتصادی به کار می‌رود (مرکز فرهنگ و معارف قرآن، ۱۳۸۹، ج ۳: ص ۲۰۲). اجتناب از تبذیر از عوامل مهم الگوی مصرف در تحقق اقتصاد مقاومتی است و قرآن کریم از تبذیر نهی کرده (اسراء: ۲۶) و تبذیرکنندگان را برادران شیطان خوانده است: «إِنَّ الْمُبَذِّرِينَ كَانُوا إِخْوَانَ الشَّيَاطِينِ؛ همانا ریخت و پاش کنندگان - کسانی که مال را به گزاف تباه می‌کنند - برادران شیطان‌هایند» (اسراء: ۲۷). در روایات تهیدستی، ناداری و فقر از آثار و پیامدهای تبذیر ذکر شده (ابن‌فهد حلی، ۱۴۰۷ق: ص ۸۴؛ بروجردی، ۱۳۸۰۶، ج ۲۲: ص ۲۵۶؛ لینی واسطی، ۱۳۷۶: ص ۲۹) و اجتناب از تبذیر نشانه عقل، سیاست نیکو، استحکام پایه مردمی و برترین شرافت‌ها دانسته شده است (تمیمی آمدی، ۱۳۶۶: صص ۳۴۴ و ۶۸۰).

۴-۲-۲. قناعت

قناعت از راهکارهای الگوی مصرف برای تحقق اقتصاد مقاومتی است. قرآن کریم نقش قناعت برای مقابله با شرایط بحرانی را یادآور شده (یوسف: ۴۷) و ایمان همراه با عمل صالح را زمینه‌ساز قناعت‌ورزی دانسته است: «مَنْ عَمِلَ صَالِحًا مِنْ ذَكَرٍ أَوْ أُنْثَىٰ وَهُوَ مُؤْمِنٌ فَلَنُحْيِيَنَّهٗ حَيَاةً طَيِّبَةً؛ هر کس از مرد و زن که کاری نیک و شایسته کند درحالی که مؤمن باشد، هر آینه او را به زندگانی پاک و خوشی زنده بداریم» (نحل: ۹۷). پیامبر اکرم ﷺ حیات طیب و زندگی پاکیزه را به قناعت تفسیر کرده‌اند (قمی، ۱۴۰۴ق، ج ۱: ص ۳۹۰). بنا بر روایات، قناعت مایه برکت (ابن‌اشعث، بی‌تا: ص ۱۶۰) و سرمایه ازبین‌نرفتی و وسیله جلب رضایت الهی می‌باشد (منسوب به جعفر بن محمد، ۱۴۰۰ق: ص ۲۰۲-۲۰۳)، پاکیزه‌ترین زندگی است (تمیمی آمدی، ۱۳۶۶: ص ۳۹۱) و زمینه آسایش جامعه را فراهم می‌کند (کلینی، ۱۴۲۹ق، ج ۱۵: ص ۶۱)؛ قناعت گواراترین زندگی است، موجب نجات از آفات طمع و ازبین‌برنده فقر است (تمیمی آمدی، ۱۳۶۶: ص ۳۹۳). پیامبر اکرم ﷺ با برخورداری از عالی‌ترین

روحیه قناعت و پیروی مسلمانان از آن حضرت، تولیدات اقتصادی و رفاه عمومی را در مدینه به‌ویژه در بخش کشاورزی افزایش دادند (میرمعزی، ۱۳۹۱: ص ۱۹۱). امام علی علیه السلام قناعت در مصرف را موجب رسیدن به مقام بی‌نیازی از دیگران و سیری معرفی می‌کنند (تمیمی آمدی، ۱۳۶۶: ص ۳۹۲). امام صادق علیه السلام می‌فرماید: «آدم دین‌دار چون می‌اندیشد، آرامش بر جان او حاکم است. چون قناعت می‌کند، بی‌نیاز است» (مفید، ۱۳۴۱: ص ۵۲). روشن است اگر مردم به‌ویژه کارگزاران نظام در هزینه‌ها و مصرف‌های زندگی شخصی و حوزه‌های مدیریتی خود همراه با داشتن طرح‌ها و برنامه‌ها، قناعت را پیشه کنند، زمینه‌های بیشتری را در کشور برای تحقق اقتصاد مقاومتی و بی‌نیازی از دیگران فراهم خواهند کرد.

۵-۲-۲. انصاف در مصرف

انسان به دلیل حب نفس همه چیز را برای خود می‌خواهد و گاه برای رسیدن به آن، حقوق دیگران را نادیده می‌گیرد. در آموزه‌های تربیتی اسلام به انصاف در برخورد با افراد جامعه اهمیت داده شده است؛ چون از دیدگاه اسلام اعضای جامعه ایمانی یک پیکرند؛ از این‌رو، برای کم کردن فاصله طبقاتی و انصاف در مصرف و بهره‌مندی آسیب‌دیدگان و نیازمندان جامعه به احسان (بقره: ۱۹۵)، انفاق (بقره: ۲۶۷) و ایثار (حشر: ۹) سفارش شده است. امام علی علیه السلام در نامه به فرزندش امام حسن علیه السلام او را سفارش می‌کند آنچه را که برای خود دوست می‌دارد و آنچه که برای خود ناپسند می‌شمارد، برای دیگران هم دوست داشته و ناپسند شمارد. این همان انصاف در برابر دیگران است (ابن‌شعبه حرانی، ۱۳۶۳: ص ۷۴). نیز آن حضرت انصاف را بافضیلت‌ترین فضایل دانسته و فرموده است: عادل‌ترین مردم کسی است که هنگام قدرت، انصاف ورزد و انسان منصف دارای یاران و دوستداران بسیاری است (تمیمی آمدی، ۱۳۶۶: ص ۳۹۴). کسی که انصاف ورزد با او برخورد منصفانه می‌شود (لیثی واسطی، ۱۳۷۶: ص ۴۵۱) و بزرگ‌ترین پاداش‌ها را بهره خود خواهد کرد (همان: ص ۳۹۴). حال اگر افراد جامعه به‌ویژه کارگزاران نظام اسلامی که مدیریت بیت‌المال و درآمدهای کشور را در اختیار دارند، خود را به جای افراد آسیب‌پذیر جامعه و نیازمندان آن قرار دهند، چه انتظاراتی از آنان خواهند داشت؟ آیا قرار گرفتن در چنین فضایی، میزان

مصرف‌ها و هزینه‌های آنان را در امثال خوراکی‌ها، خریدها، سفرها، عروسی فرزندان، مهمانی‌ها، هدایا و عطایای آنان را کنترل نمی‌کند؟ آیا آنان را از زندگی اشرافی و تجمل‌گرایی باز نمی‌دارد؟ و آگاهی مردم از نوع زندگی آنان در امنیت اقتصادی جامعه و اعتماد جامعه به یکدیگر و حکومت اسلامی تأثیر بیشتری نمی‌گذارد؟ و موجب جلب رحمت و نزول برکات الهی و زمینه همدلی، همکاری مردم را با حکومت در اداره کشور و تحقق اقتصاد مقاومتی فراهم نمی‌کند؟ با داشتن انصاف در مصرف‌ها و هزینه‌ها می‌توانند الگوی مناسبی برای عامه مردم و افراد تحت مدیریت خود باشند؛ چنانکه امام علی علیه السلام فرمودند: «خداوند بر پیشوایان عادل واجب کرده است که خود را با مردم تهی دست همسان سازند تا مبادا ناداری تهی دست او را برافروخته سازد» (محمدی ری‌شهری، ۱۳۸۸: ص ۱۸۵). پیامبر خدا صلی الله علیه و آله تا زمانی که از دنیا رفت سه روز پی‌درپی سیر نشد. اگر می‌خواست، می‌توانست خود را سیر کند؛ ولی دیگران را بر خود ترجیح می‌داد (ورام‌بن‌ابی‌فراس، ۴۱۰ق، ج ۱: ص ۱۷۲). در اقتصاد مقاومتی انصاف افراد جامعه نسبت به یکدیگر و وجود آن بین دولت و ملت در حوزه‌های مصرف نقش بسیار مهمی دارد.

نتیجه‌گیری

با توجه به مطالبی که بیان شد، به نتایج ذیل دست می‌یابیم:

۱. با رعایت کیفیت کالاهای تولیدی و تنوع تولید همراه با توجه به نیازها و بالابردن بهره‌وری می‌توان راهبرد الگوی تولید را در اقتصاد مقاومتی تحقق بخشید.
۲. با روی آوری تک‌تک افراد جامعه به مصرف کالای تولید داخل کشور اسلامی، همراه با دوری از اسراف، تبذیر و رعایت قناعت و انصاف در مصرف، می‌توان راهبرد الگوی مصرف را در اقتصاد مقاومتی ایجاد کرد.
۳. با تحقق دو راهبرد الگوی صحیح تولید و مصرف، زمینه‌های تحقق اقتصاد مقاومتی فراهم خواهد شد.

کتابنامه

۱. قرآن کریم
۲. آقابخش، علی و مینو افشاری راد (۱۳۷۶)، فرهنگ علوم سیاسی، ج ۳، تهران: مرکز اطلاعات و مدارک علمی ایران.
۳. آیت‌اللهی، زهرا و دیگران (۱۳۹۲)، دانش خانواده و جمعیت، قم: دفتر نشر معارف اسلامی
۴. ابن‌اشعث، محمد بن محمد (بی‌تا)، الجعفریات (الأشعثیات)، تهران: مکتبه النینوی الحدیثه.
۵. ابن‌شعبه حرانی، حسن بن علی (۱۳۶۳)، تحف العقول، تحقیق و تصحیح: علی‌اکبر غفاری، قم: دفتر انتشارات اسلامی.
۶. ابن‌عاشور، محمد بن طاهر (بی‌تا)، التحرير والتنوير، بی‌جا: بی‌نا.
۷. ابن‌فهد حلّی، احمد بن محمد (۱۴۰۷ق)، عدة الداعی و نجاح الساعی، تحقیق و تصحیح: احمد موحّدی قمی، تهران: دار الکتب الاسلامی.
۸. اربلی، علی بن عیسی (۱۳۸۱ق)، كشف الغمة فی معرفة الأئمة، تحقیق و تصحیح: سیدهاشم رسولی محلاتی، تبریز: بنی‌هاشمی.
۹. انوری، حسن (۱۳۸۱)، فرهنگ بزرگ سخن، تهران: انتشارات سخن.
۱۰. اورعی، کاظم (۱۳۷۸)، تحلیل و محاسبه بهره‌وری، تهران: کتاب مرو.
۱۱. بروجردی، آقاحسین (۱۳۸۶)، جامع احادیث الشیعه، تهران: انتشارات فرهنگ سبز.
۱۲. بهرامی، کمیل و دیگران (۱۳۹۶)، تجربه اقتصاد مقاومتی در جهان و ایران، تهران: پژوهشگاه فرهنگ هنر و ارتباطات با همکاری معاونت امور فرهنگی وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
۱۳. پایگاه اطلاع‌رسانی دفتر مقام معظم رهبری، <https://www.leader.ir>.
۱۴. تمیمی آمدی، عبدالواحد بن محمد (۱۳۶۶)، تصنیف غرر الحکم و درر الکلم، تحقیق و تصحیح: مصطفی درایتی، قم: دفتر تبلیغات اسلامی.
۱۵. حدیث ولایت (۱۳۹۶)، نرم‌افزار نور.
۱۶. حر عاملی، محمد بن حسن (۱۴۰۹ق)، تفصیل وسائل الشیعة إلى تحصیل مسائل الشریعة، قم: مؤسسه آل‌البتیت (عج).

۱۷. خمینی، سیدروح‌الله (۱۳۸۹)، صحیفه امام، چ ۵، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی علیه السلام.
۱۸. خدادادی، جمشید (۱۳۹۲)، غسل درمانی: شگفتی قرآن، چ ۷، بی‌جا: نشر شهر.
۱۹. دادگر، یدالله و تیمور رحمانی (۱۳۸۰)، مبانی و اصول علم اقتصاد، قم: مرکز انتشارات تبلیغات اسلامی.
۲۰. درخشان، مسعود (۱۳۸۷)، ماهیت و علل بحران مالی ۲۰۰۸ و تأثیر آن بر اقتصاد ایران، تهران: مجمع تشخیص مصلحت نظام، مرکز تحقیقات استراتژیک.
۲۱. دشتی، محمد (۱۳۸۳)، ترجمه: نهج البلاغه، قم: مؤسسه فرهنگی تحقیقاتی امیرالمومنین علیه السلام.
۲۲. دیلمی، احمد و آذربایجانی، مسعود (۱۳۸۰)، اخلاق اسلامی، تهران: نشر معارف.
۲۳. راغب اصفهانی، حسین (۱۴۱۲ق)، المفردات فی غریب القرآن، تحقیق: صفوان عدنان داودی، بیروت: دارالعلم.
۲۴. روزنامه همشهری، اقتصاد، اقتصاد ایران، یکشنبه ۶ اردیبهشت ۱۳۸۸.
۲۵. زمخشری، محمود (۱۴۰۷ق)، الکشاف عن حقائق غوامض التنزیل، بیروت: دارالکتاب العربی.
۲۶. ساموئلسن، پل (۱۳۷۳)، اقتصاد، ترجمه: علیرضا نوروزی و محمدابراهیم جهان‌دوست، تهران: نشر مترجمان.
۲۷. سید رضی، محمد (۱۴۱۴ق)، نهج البلاغه، قم: مؤسسه نهج البلاغه.
۲۸. صادقی تهرانی، محمد (۱۳۶۵)، الفرقان فی تفسیر القرآن بالقرآن، چ ۲، قم: انتشارات فرهنگ اسلامی.
۲۹. صبحی صالح (۱۴۱۴ق)، نهج البلاغه، قم: هجرت.
۳۰. صدری، غلامحسین، نسرین افشار و نسترن حکمی (۱۳۶۹)، فرهنگ معاصر فارسی، تهران: مؤسسه نشر کلمه.
۳۱. صدوق، علی بن باویه (۱۴۰۶ق)، فقه الرضا، مشهد: کنگره امام رضا.

۳۲. طباطبایی، سیدمحمدحسین (۱۴۱۷ق)، المیزان فی تفسیر القرآن، چ ۵، قم: دفتر انتشارات اسلامی.
۳۳. طبرسی، فضل بن حسن (۱۳۷۲)، مجمع البیان فی تفسیر القرآن، چ ۳، تهران: انتشارات ناصر خسرو.
۳۴. طبری، محمد بن جریر (۱۴۱۲ق)، جامع البیان فی تفسیر القرآن، بیروت: دارالمعرفة.
۳۵. طوسی، محمد بن حسن (۱۳۸۷ق)، المبسوط فی فقه الإمامیة، تحقیق و تصحیح: سیدمحمدتقی کشفی، چ ۳، تهران: المكتبة المرتضوية لإحياء الآثار الجعفرية.
۳۶. طوسی، محمد بن حسن (بی تا)، التبیان فی تفسیر القرآن، بیروت: دار احیاء التراث العربی.
۳۷. عروسی حویزی، عبدعلی بن جمعه (۱۴۱۵ق)، تفسیر نور الثقلین، تحقیق: سیدهاشم رسولی محلاتی، چ ۴، قم: انتشارات اسماعیلیان.
۳۸. فخرالدین رازی، ابو عبدالله محمد بن عمر (۱۴۲۰ق)، مفاتیح الغیب، چ ۳، بیروت: دار احیاء التراث العربی.
۳۹. فراهیدی، خلیل بن احمد (۱۴۱۰ق)، کتاب العین، قم: انتشارات هجرت.
۴۰. فیومی، احمد بن محمد (۱۴۱۴ق)، مصباح المنیر فی غریب الشرح الکبیر، قم: موسسه دارالهجرة.
۴۱. قمی، علی بن ابراهیم (۱۴۰۴ق)، تفسیر القمی، تحقیق و تصحیح: سید طیب موسوی جزائری، چ ۳، قم: دار الکتاب.
۴۲. کاظمی، جواد بن سعید (۱۳۶۵)، مسالک الأفهام الی آیات الأحکام، چ ۲، تهران: کتابفروشی مرتضوی.
۴۳. کلینی، محمد بن یعقوب (۱۴۲۹ق)، کافی، قم: دارالحدیث.
۴۴. گروه واژه گزینی (۱۳۸۳)، فرهنگ واژگان مصوب، تهران: نقره آبی.
۴۵. لیثی واسطی، علی بن محمد (۱۳۷۶)، عیون الحکم و المواعظ، تحقیق و تصحیح: حسین حسنی بیرجندی، قم: الحدیث.
۴۶. مارشال، آلفرد (۱۳۴۰)، اصول علم اقتصاد، ترجمه: حسین موتمن، تهران: انتشارات دانشگاه.

۴۷. متقی هندی، علی (۱۴۰۹ق)، کز العمال، بیروت، مؤسسة الرسالة.
۴۸. مجلسی، محمدباقر (۱۴۱۰ق)، بحار الأنوار الجامعة لدرر أخبار الأئمة الأطهار عليهم السلام، بیروت: مؤسسة الطبع و النشر.
۴۹. محمدی ری شهری، محمد (۱۳۸۸)، الگوی مصرف از نگاه قرآن و حدیث، ج ۲، قم: سازمان چاپ و نشر دارالحدیث.
۵۰. مرکز فرهنگ و معارف قرآن (۱۳۸۹)، دائرة المعارف قرآن کریم، قم: مؤسسه بوستان کتاب.
۵۱. مریدی، سیاوش و علیرضا نوروزی (۱۳۷۳)، فرهنگ اقتصادی، تهران: مؤسسه کتاب پیشبرد و انتشارات نگاه.
۵۲. مصطفوی، حسن (۱۳۶۰)، التحقيق في كلمات القرآن الكريم، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
۵۳. مفید، محمد بن محمد (۱۴۱۳ق)، امالی، تحقیق و تصحیح: حسین استادولی و علی اکبر غفاری، قم: کنگره شیخ مفید.
۵۴. مقدس اردبیلی، احمد بن محمد (بی تا)، زبدة البیان فی أحكام القرآن، تهران: کتابفروشی مرتضوی.
۵۵. مکارم شیرازی، ناصر، با همکاری جمعی از دانشمندان (۱۳۷۴)، تفسیر نمونه، تهران: دار الکتب الإسلامية.
۵۶. ملاصدرا، محمد بن ابراهیم (۱۳۶۶)، تفسیر القرآن الکریم، قم: انتشارات بیدار.
۵۷. میرمعزی، سیدحسین (۱۳۹۰)، نظام اقتصادی اسلام (مبانی، اهداف، اصول راهبردی و اخلاق)، تهران: انتشارات پژوهشکده فرهنگ و اندیشه اسلامی.
۵۸. میرمعزی، سیدحسین (۱۳۹۱)، «اقتصاد مقاومتی و ملزومات آن (با تاکید بر دیدگاه مقام معظم رهبری)»، فصلنامه علمی - پژوهشی اقتصاد اسلامی، س ۱۲، ش ۴۷، ص ۴۹-۷۶.
۵۹. میرمعزی، سیدحسین و علی اصغر قائمی نیا (۱۳۹۰)، «نقدی بر تعریف علم اقتصاد از منظر مبانی اسلامی»، فصلنامه علمی - پژوهشی اقتصاد اسلامی، س ۱۱، ش ۴۳، ص ۵-۲۶.
۶۰. نصیری اقدم، علی و دیگران (۱۳۹۰)، «تأثیر نوآوری بر رشد اقتصادی، مطالعه موردی کشورهای منتخب اسلامی»، فصلنامه علمی - پژوهشی تحقیقات مدیریت آموزشی، س ۳، ش ۹،

ص ۱۵۹-۱۸۲.

۶۱. ورام بن أبی فراس، مسعود بن عیسی (۱۴۱۰ق)، تنبیه خواطر ونزهه النواظر، المعروف مجموعة ورام، قم: مکتبه فقیه.

۶۲. وکیل، امین ساعد (۱۳۸۳)، قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران در نظم حقوقی کنونی، تهران: مجمع علمی و فرهنگی مجد.

References in Arabic / Persian

1. The Qu'ran
2. Agha Bakhshi, Ali and Minoos Afshari Rad (1376 SH), *Political Science Culture, third print*, Tehran: Iranian Scientific Information and Documents Center.
3. Ayatollahi, Zahra et al., (1392 SH), *Family and Population Knowledge*, Qom: Islamic Studies Publications Office
4. Ibn Ash'ath, Muhammad ibn Muhammad, *al-Ja'fariat* (al-Ash'athiat), Tehran: Maktab al-ninavi al-Hadith.
5. Ibn Shobe Harani, Hassan ibn Ali (1363 SH), *Tohaf Al-Oqul*, conducted and corrected by Ali Akbar Ghaffari, Qom: Islamic Publications Office.
6. Ibn Ashour, Mohammed bin Taher, *al-Tahrir va Tanvir*.
7. Ibn Fahad Helli, Ahmad ibn Muhammad (1407 AH), *Idat al-Da'ei va Najah al-Sa'ei*, conducted and corrected by Ahmad Movahedi Qom, Tehran: Dar al-Kotob al-Islami.
8. Erbeli, Ali ibn Issa (1381 AH), *Kashf al-Qamat fi Ma'arefat al-A'emat*, conducted and corrected by Sayyid Hashem Rasooli Mahallati, Tabriz: Bani Hashemi.
9. Anvari, Hassan (1381 SH), *the Dictionary of Sokhan*, Tehran: Sokhan Publications.
10. Oure'ei, Kazem (1378 SH), *Analysis and Calculation of Productivity*, Tehran: Kitab Marv.
11. Boroujerdi, Aqa Hossein, (1386 SH), *Jam'e al-Ahadith al-Shia*, Tehran: Farhang Sabz Publications.
12. Bahrami, Komeil et al. (1396 SH), *The Resistance Economy experience in the World and Iran*, Tehran: Art and Communication Culture Research Institute, in collaboration with Deputyship of the Ministry of Culture and Islamic Guidance.
13. Khamenei, Sayyid Ali, Hosseini (the Supreme Leader) *Hadith Wilayat*, Noor Software.
14. Tamimi, Abdul Wahid bin Mohammed (1366 SH), *Compilation of Qorar al-Hikam and Dorar al-Kalam*, conducted and corrected by Mustafa Derayati, Qom: Islamic Propagation Office of Qom Seminary.

15. Hadith Wilayat, Noor Software.
16. Hor Ameli, Muhammad ibn Hassan (1409 AH), *Tafsil Vasa'el al-Shia ila Tahsil Masa'el al-Shariah*, Qom: AlulBayt Institute.
17. Khomeini, Sayyid Ruhollah (1389 SH), *Sahifeh Imam*, fifth print, Tehran: Institute for the preparation and Publications of Imam Khomeini's Works.
18. Khodadadi, Jamshid (1392 SH), *Honey therapy: Wonders of the Quran*, seventh print, Shahr Publications.
19. Dadgar, Yadollah and Teymour Rahmani (1380 SH), *Principles and foundations of Economics*, Qom: Islamic Propagation Center Publications.
20. Derakhshan, Masood (1387 SH), "The Nature and Causes of the 2008 Financial Crisis and its Impact on the Iranian Economy," *Journal of Pajouheshnameh* 9.
21. Dashti, Mohammad (1383 SH) *Nahj al-Balagheh*, Qom: Amir al-Momenin Cultural and Research Institute.
22. Deilami, Ahmad and Azarbayejani, Masud (1380 SH), *Islamic Ethics*, Tehran: Nashr Ma'aref.
23. Ragheb Esfahani, Hussein (1412 AH), *Al-Mufradat fi Qarib al-Qur'an*, Research: Safwan Adnan Davoodi, Beirut: Dar al-Ilm.
24. *Hamshahri Newspaper*, Economics, Economics of Iran, Sunday, May 06, 2009
25. Zamakhshari, Mahmoud (1407 AH), *al-Kashaf an Haqayeq Qavamez al-Tanzil*, Beirut: Dar al-Kitab al-Arabi.
26. Samuelson, Paul (1373 SH), *Economics, translation*: Alireza Norouzi and Mohammad Ebrahim Jahandost, Tehran: Translators Publications.
27. Sayyid Rezi, Muhammad (1414 AH), *Nahj al-Balaghi*, Qom: Nahj al-Balaghi Institute
28. Sadeghi Tehrani, Mohammad (1365 SH), *Al-Furqan fi Tafsir al-Qur'an be al-Qur'an*, second print, Qom: Islamic Culture Publications.
29. Sobhi Saleh (1414 AH), *Nahj al-Balagha*, Qom: Hijrat.
30. Sadri, Gholamhossein, Afshar, Nasrin and Nastaran Hakami (1369 SH), *Contemporary Persian Dictionary*, Tehran: Kalameh Publishing Institute.

31. Sadough, Ali ibn Babouyeh (1406 AH), *Fiqh al-Reza*, Mashhad, Imam Reza Congress.
32. Tabatabai, Sayyid Mohammad Hussein (1417 AH), *al-Mizan fi Tafsir al-Qur'an*, fifth print, Qom: Islamic Publications Office.
33. Tabrassi, Fazl ibn Hassan (1372 SH), *Majma' al-Bayan fi Tafsir al-Qur'an*, third print, Tehran: Nasser Khosrow Publications.
34. Tabari, Mohammed bin Jarir (1412 AH), *Jama'at al-Bayan fi Tafsir Al-Qur'an*, Beirut: Dar al-Ma'arefah.
35. Tousi, Mohammad bin Hassan (1387 AH), *Al-Mabsut fi Fiqh al-Imamiyah*, Researcher and Editor: Sayyid Mohammad Taqi Kashafi, third print, Tehran: Al-Maktabi al-Mortazavi Le Ihya al-Athar al-Jaafari.
36. Tousi, Mohammed bin Hassan, *al-Tebyan fi Tafsir al-Qur'an*, Beirut: Dar Ihya al-Toras al-Arabi.
37. Arousi Howeizi, 'Abd al-ibn Jum'ah (1415 AH), *Tafsir Nur al-Talqin*, Research: Sayyid Hashim Rasooli Mahallati, fourth print, Qom: Ismailian Publications.
38. Fakhr al-Din Razi, Abu Abdullah Muhammad ibn Omar (1420 AH), *Mafatih al-Ghayb*, third print, Beirut: Dar Ihya al-Thorath al-Arabi.
39. Farahidi, Khalil ibn Ahmad (1410 AH), *Kitab al-Ain*, Hijrat Publications.
40. Fiumi, Ahmad ibn Muhammad (1414 AH), *Mesbah al-Munir fi Gharib al-Sharh al-Kabir*, Qom: Dar al-Hijrat Institute.
41. Qomi, Ali ibn Ibrahim (1404 AH), *al-Qum'i commentary*, scholar and editor: Sayyid Tayyib Mousavi Jazayeri, third print, Qom: Dar al-Kitab.
42. Kazemi, Javad bin Saeed (1365 SH), *Masalak al-Afham ila Ayat al-Ahkam*, second print, Tehran: Mortazavi Bookstore.
43. Kleni, Muhammad ibn Ya'qub (1429 AH), *Kafi*, Qom: Dar al-Hadith.
44. Vocabulary Group (1383 SH), *The Dictionary of Approved Terms*, Tehran: Noqreh Abi.
45. Laithi Waseti, Ali bin Mohammad (1376 SH), *Ayun al-Hakam and al-Mawaeiz*, Scholar and Editor: Hussein Hasani Birjandi, Qom: Al-Hadith.

46. Marshall, Alfred (1340 SH), *Principles of Economics*, Translated by Hossein Motmen, Tehran: Daneshgah Publications.
47. Mottaqi Hindi, Ali (1409 AH), *Kanz al-A'amal*, Beirut, al-Rasaleh Institute.
48. Majlesi, Muhammad Baqir (1410 AH), *Bihar al-Anwar al-Jame'at Le Dorar Akhbar al-A'emat al-Athar*, Beirut: al-Tab'e va al-Nashr Institute.
49. Mohammadi Re Shahri, Mohammad (1388 SH), *Consumption Pattern from the Quran and Hadith Viewpoint*, second print, Qom: Dar al-Hadith Publishing Organization.
50. The Center for Qur'anic Culture and Sciences, (1389 SH), *The Encyclopedia of the Quran*, Qom: Bustan Kitab Institute.
51. Moridi, Siavash and Noroozi, Alireza (1373 SH), *Economic Culture*, Tehran: The Nagh Institute for Advance and Publications of Books.
52. Mostafavi, Hassan (1360 SH), *al-Tahqiq fi Kalamat al-Qur'an al-Karim*, Tehran: Book Publishing and translation Company.
53. Mofid, Muhammad ibn Muhammad (1413 AH), *Amali, Scholar and Editor: Hussein Ostad Wali and Ali Akbar Ghaffari*, Qom: Sheikh Mufid Congress.
54. Moqadas Ardebili Ahmad ibn Muhammad, *Zebdah al-Bayan fi Ahkam al-Qur'an*, Tehran: Mortazavi Bookstore.
55. Makarem Shirazi, Nasser, in collaboration with a group of scholars (1374 SH), *Tafsir Nemouneh*, Tehran: Dar Kotob al-Islamiyah.
56. Mulla Sadra, Muhammad ibn Ibrahim (1366 SH), *Tafsir al-Qur'an al-Karim*, Qom: Bidar Publications.
57. Mirmoezi, Sayyid Hossein and Ghaeminia, Ali Asghar (1390 SH), *A Critique on the Definition of Economics from the Perspective of Islamic Principles*, Journal of Islamic Economics, Vol. 11, no 43
58. Mirmoezi, Sayyid Hossein (1390 SH), *Islamic Economic System (Principles, Goals, Strategic Principles and Ethics*, Tehran: Institute of Islamic Culture and Thought Publications.
59. Mirmoezi, Sayyid Hossein (1391 SH), *Journal of Islamic Economics*, vol.12, no 47.

60. Nasiri Aghdam, Ali et al. (1390 SH) *The Impact of Innovation on Economic Growth*, Case Study of Selected Islamic Countries, Journal of Educational Management Research vol.3, no. 9, pp. 159-182.
61. Varam ibn Abi Faras, Massoud ibn Isa (1410 AH), *Tanbih Khavahir va nazah al-navazir*, *Al-marouf Majmu'at Varam*, Qom: Faqih School.
62. Vakil, Amin Sa'ed (1383 SH), *The Constitution of the Islamic Republic of Iran in the Current Legal Order*, Tehran: Majd Scientific and Cultural Assembly.

